

सर्वेक्षणको सन्दर्भ समय

यस सर्वेक्षणको स्थलगत तथ्याङ्क सङ्कलन कार्य २०७९/८० मा वर्षभरि नै गरिएको थियो । छानिएका घरपरिवारहरूसँग अन्तर्वार्ता लिँदा पारिवारिक विवरणअन्तर्गतका कृषि, विप्रेषण, आवासीय सुविधामा भएका खर्चहरू, सेवा सुविधामा पहुँच र उपयोग जस्ता विषयहरूसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कको हकमा अन्तर्वार्ता मितिभन्दा १२ महिना अगाडिसम्मका विवरणहरू सङ्कलन गरिएको छ । यस अगाडिका सर्वेक्षणहरूमा घरपरिवारले उपभोग गरेको खाद्य सामग्रीको विवरण संकलन गर्दा अन्तर्वार्ताको दिनको ३० दिन र ७ दिन अगाडिसम्मका विवरण संकलन गरिएकोमा यस पटक अन्तराष्ट्रिय अभ्यास अनुसार नै गत ७ दिनको मात्र विवरण संकलन गरिएको छ । तर गैर खाद्य खर्चको हकमा अन्तर्वार्ताको दिनको ३० दिन र १२ महिना अगाडिसम्मका विवरण संकलन गरिएको छ ।

प्रश्नावली

विश्व बैकले गरिबी मापनको लागि तयार पारेको पारिवारिक प्रश्नावली अनुसार नै यस अधिका सर्वेक्षणहरू संचालन गरिएको थियो भने लामो समयको अन्तरालमा घरपरिवारको उपभोग प्रवृत्तिमा आएको परिवर्तनसमेतलाई मापन गर्न यस अगाडिका सर्वेक्षणमा भन्दा थप केहि खाद्य तथा गैर खाद्य वस्तुहरू समावेश गरिएको छ । यस सर्वेक्षणमा पहिलो पटक घरबाहिर उपभोग गरिएको खाद्य खर्चसम्बन्धी विवरण व्यक्तिगत रूपमा संकलन गरिएको छ । जसले गर्दा खाद्यमा भएको खर्चलाई अझ विश्वसनीय बनाउन सहयोग पुग्ने विश्वास लिईएको छ । सर्वेक्षणमा समावेश गरिएका वस्तु तथा सेवालार्ई खर्चको अन्तराष्ट्रिय वर्गिकरण Classification of Individual Consumption According to Purpose (COICOP) सँग तादम्यता ल्याउने प्रयास गरिएको छ ।

गरिबी मापन र गरिबीको रेखा

नेपालमा गरिबी मापन गर्न अपनाएको विधि र जीवनस्तर सर्वेक्षण चौथोबाट प्राप्त केही नतिजाहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

घरपरिवारको कल्याणकारी मापनको निर्माण (Constructing a Welfare Aggregate)

वार्षिकरूपमा घरपरिवारले गरेको खर्चलाई खाद्य उपभोग खर्च र गैर खाद्य उपभोग खर्चमा विभाजन गरी घरपरिवारको कल्याणकारी मापनको (Welfare Aggregate) आधारको रूपमा लिने गरिन्छ ।

१. खाद्य उपभोग खर्चको मापन (Food Consumption Aggregate): नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण चौथोमा अन्तर्वार्ता दिनको ७ दिन अगाडिसम्म प्रत्येक घरपरिवारले उपभोग गरेको १०० भन्दा बढी प्रकारका खाद्य वस्तुहरूको परिमाण र खर्चको रकम प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता विधि मार्फत संकलन गरिएको छ । प्रत्येक खाद्य वस्तुको उपभोगको परिमाण र खर्च रकमसम्बन्धी विवरण आफ्नै उत्पादन, बजारबाट खरिद र जिन्सीमा प्राप्त गरी तीन शिर्षकमा संकलन गरिएको छ । १०० भन्दा बढी विभिन्न प्रकार खाद्य वस्तुहरूलाई खाद्यान्न, दाल तथा गेडागुडी, माछा र मासु, तरकारी, फलफूल, घ्यू तेल जस्ता विभिन्न १४ ओटा शीर्षकअन्तर्गत समावेश गरिएको

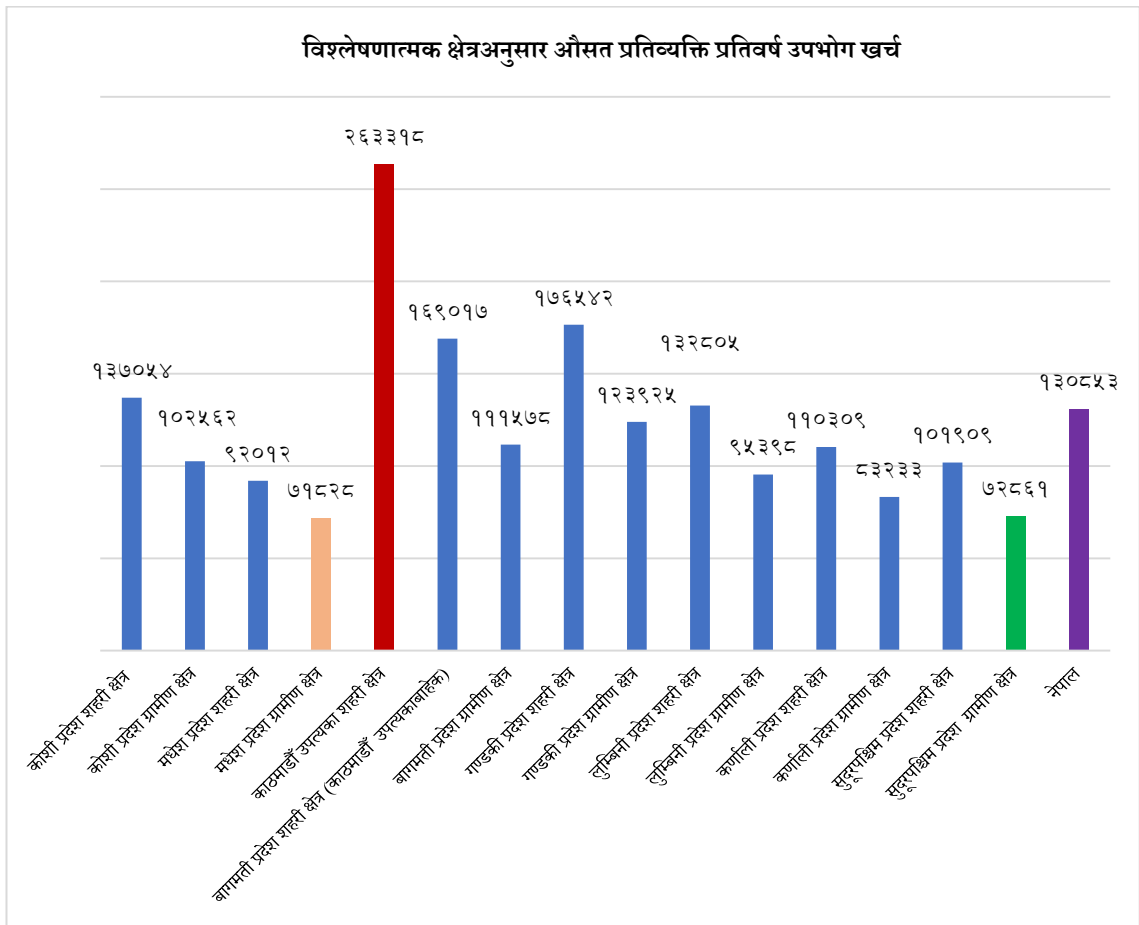
छ । यस पटक घरबाहिर गरिएको खाद्य उपभोग खर्चसमेत समावेश गरिएको छ । यसरी गत ७ दिनभित्र घरपरिवारले घर तथा घर बाहिर उपभोग गरेको साप्ताहिक खर्च रकमलाई वार्षिकरूपमा हिसाब गरी घरपरिवारको वार्षिक खाद्य उपभोग खर्च तयार पारिएको छ ।

२. गैर खाद्य उपभोग खर्चको मापन (Non-Food Consumption Aggregate): नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण चौथोमा अन्तरवार्ता दिनको ३० दिन र १२ महिना अगाडिसम्म प्रत्येक घरपरिवारमा ९० भन्दा बढी प्रकारका गैर खाद्य वस्तुहरूको उपभोगको परिमाण र खर्च रकम प्रत्यक्ष अन्तरवार्ता विधिमाफत संकलन गरिएको छ । गैर खाद्य वस्तुहरूको उपभोगको विवरणलाई टिकाउ नहुने सामग्रीहरूबापतको खर्च (Expenditure on Non-food non-durables items), घरायसी उपभोगको खर्च (Cost of household utilities), टिकाउ हुने सामग्रीहरूबापतको उपयोग खर्च (Consumption flow from durable goods) र आवासीय सुविधाबापतको उपयोग खर्च (Cost of housing services) गरी चार किसिमबाट संकलन गरिएको छ । यसरी प्राप्त भएको घरपरिवारको खर्चको रकमलाई वार्षिकरूपमा हिसाब गरी घरपरिवारको वार्षिक गैर खाद्य उपभोग खर्च तयार पारिएको छ । यहाँ टिकाउ हुने सामग्रीहरू बापतको उपयोग खर्च अनुमान गर्दा हाल प्रचलनमा रहेको अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

यसरी तयार पारिएको घरपरिवारको वार्षिक खाद्य र गैर खाद्य खर्चलाई परिवारको आकारले भाग गरी प्रति व्यक्ति वार्षिक खर्च निकालिएको छ । घरायसी खर्चको उपयोगको मान निकाल्दा विश्लेषणको तह र मौसमीरूपमा हुने मूल्य परिवर्तनलाई समेत समायोजन गरिएको छ । यसरी मूल्यमा प्राप्त भएको वार्षिक प्रतिव्यक्ति खर्चलाई घरपरिवारको कल्याणकारी मापन (Welfare Aggregate) को रूपमा प्रयोग गरिएको छ । विश्लेषणात्मक क्षेत्र र समयलाई आधारमानी समायोजन गरिएको प्रतिव्यक्ति उपभोग खर्च ६६ प्रतिशतले बृद्धि भई वास्तविक मूल्यमा वि.सं. २०६६/६७ मा ७५ हजार ९ सय २ रहेकोमा हाल १ लाख २६ हजार १ सय ७२ रुपैयाँ हुन आएको देखिन्छ । सोही अवधिमा गैर खाद्य खर्चको अंश ३८ प्रतिशतबाट बृद्धि भई ४७ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ । त्यसैगरी खाद्य खर्चहरूमा पनि यस अघिको सर्वेक्षणमा खाद्यान्नमा भएको खर्चभन्दा बढी पोषणयुक्त खाद्यवस्तुहरू जस्तै: मासु, फलफूल, सुख्खा फलफूल जस्ता महँगा खाद्य वस्तुहरूमा रूपान्तरण भएको देखिन्छ ।

विश्लेषणात्मक क्षेत्रअनुसार औसत प्रतिव्यक्ति वार्षिक उपभोग खर्च (प्रचलित मूल्यमा) सबैभन्दा बढी काठमाडौँ उपत्यका शहरी क्षेत्र मा २ लाख ६३ हजार ३ सय १८ रुपैयाँ रहेको छ भने सबैभन्दा कम मधेश प्रदेशको ग्रामीण क्षेत्रमा ७१ हजार ८ सय २८ रुपैयाँ रहेको छ । नेपालको प्रतिव्यक्ति प्रति वर्ष उपभोग खर्च १ लाख ३० हजार ८ सय ५३ रुपैयाँ रहेको छ भने कोशी, बागमती, गण्डकी र लुम्बिनी प्रदेशको शहरी क्षेत्रमा प्रतिव्यक्ति प्रति वर्ष उपभोग खर्च उक्त खर्चभन्दा बढी रहेको पाईएको छ ।

चित्र १: विश्लेषणात्मक क्षेत्रअनुसार औसत प्रतिव्यक्ति वार्षिक उपभोग खर्च (प्रचलित मूल्यमा)

तालिका २: विश्लेषणात्मक क्षेत्र र पञ्चमकअनुसार औसत प्रतिव्यक्ति वार्षिक उपभोग खर्च (प्रचलित मूल्यमा)

विश्लेषणात्मक क्षेत्र	पहिलो पञ्चमक (सबैभन्दा गरीब)				पाँचौ पञ्चमक (सबैभन्दा धनी)	
	दोस्रो	तेस्रो	चौथो	पाँचौ	पाँचौ र पहिलो पञ्चमक अनुपात	
कोशी शहरी क्षेत्र	६०९६३	९१९४४	११८०७७	१५१२२४	२६४०११	४.००
कोशी ग्रामीण क्षेत्र	४४००१	६६७३९	८६३२२	११२५४४	२०३९२१	४.६३
मधेश प्रदेश शहरी क्षेत्र	४२९३६	५९६११	७८३२४	९८९५०	१८१५९५	४.२३
मधेश प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	३६९२१	५३२५९	६५२३८	८२६७७	१२१५०५	३.२९
काठमाडौँ उपत्यका शहरी क्षेत्र	११७११५	१७२२२९	२२३४४९	२९१३११	५१५२३०	४.४०
बागमती प्रदेश शहरी क्षेत्र (काठमाडौँ उपत्यकाबाहेक)	६७४०२	१०४७१३	१४०४५८	१९०५९१	३४३४८४	५.१०
बागमती प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	४५६०६	६९४५९	९१७९६	१२४८५३	२२७०७६	४.९८
गण्डकी प्रदेश शहरी क्षेत्र	७५९७८	११४७२३	१५१०५६	१९६५७४	३४४८६७	४.५४
गण्डकी प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	६०५६२	८८४२४	११३१०२	१४१२०९	२१८३५७	३.६१
लुम्बिनी प्रदेश शहरी क्षेत्र	५०६८८	८०१८६	११००२६	१५२९४९	२७०८२७	५.३४
लुम्बिनी प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	४५६८८	६५५२२	८४३९०	१०७७८१	१७४०७१	३.८१
कर्णाली प्रदेश शहरी क्षेत्र	५०५७०	७०५४३	८७८१७	११६०९२	२२७१९७	४.४९
कर्णाली प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	४१०१२	५९३४७	७५२३२	९६०१०	१४४८९८	३.५३
सुदूरपश्चिम प्रदेश शहरी क्षेत्र	४७५०६	६८३६७	८५९६७	११०९९३	१९६९९२	४.१५
सुदूरपश्चिम प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	३८६४९	५४९६४	६७४७१	८१००३	१२३०१२	३.१८

यहाँ सर्वेक्षण समयको प्रचलित मूल्यमा औसत उपभोग खर्चहरू (मौसम र विश्लेषणात्मक क्षेत्रअनुसार समायोजन नगरिएको) ।

प्रचलित मूल्यमा प्रतिव्यक्ति उपभोग खर्चलाई सबैभन्दा कम उपभोग खर्च गर्ने परिवारबाट शुरु गरेर सबैभन्दा धेरै खर्च गर्ने परिवारको क्रममा राख्दा उपभोग खर्चको हिसाबले गरिबदेखि धनी परिवारको शृङ्खला बन्दछ । यसपछि यो शृङ्खलाबद्ध परिवारलाई बराबर सङ्ख्यामा विभाजन गरी दश वा पाँच समूह बनाउने गरिन्छ । यसले उपभोग खर्चमा आधारित गरिब देखि धनीको दश (दश-दश प्रतिशतको) वा पाँच (बीस-बीस प्रतिशतको) समूह बन्दछ । पहिलोलाई उपभोग-खर्चको दशमक (Decile) र दोस्रोलाई पञ्चमक (Quintile) पनि भन्ने गरिन्छ । प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष सर्वेक्षण समयको प्रचलित मूल्यमा औसत उपभोग खर्चहरू हरेक विश्लेषणात्मक क्षेत्र र पञ्चमक अनुसार तालिका २ मा प्रस्तुत गरिएको छ । सबैभन्दा बढी खर्च गर्ने पाँचौँ पञ्चमक र सबैभन्दा कम खर्च गर्ने पहिलो पञ्चमकका व्यक्तिहरूले गरेको खर्चको अनुपात यसै तालिकाको अन्तिम लहरमा दिइएको छ ।

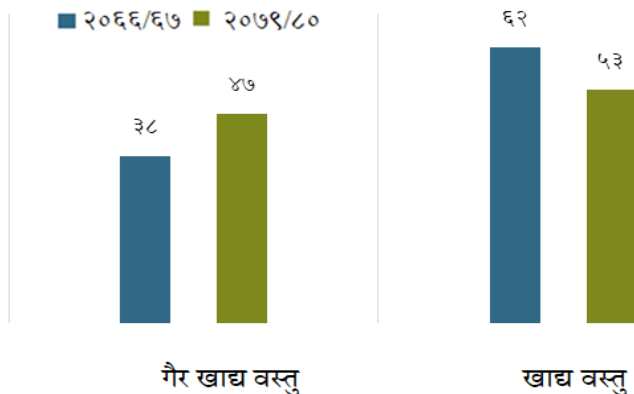
यस अनुसार सबैभन्दा बढी खर्च अनुपात लुम्बिनी प्रदेशको शहरी क्षेत्र र काठमाण्डौँ उपत्यकाको शहरी क्षेत्रमा पाँच गुणाभन्दा बढी र सबैभन्दा कम अनुपात सुदूरपश्चिम प्रदेशको ग्रामीण क्षेत्रमा तीन गुणाभन्दा बढी (३.१८) देखिएको छ । यस तालिकामा प्रस्तुत गरिएका रकमहरूमा मूल्य समायोजन गरिएको छैन ।

तालिका ३: विश्लेषणात्मक क्षेत्र र पञ्चमकअनुसार प्रचलित मूल्यमा औसत वार्षिक प्रतिव्यक्ति उपभोग खर्चमा खाद्य उपभोगको हिस्सा (प्रतिशतमा)

विश्लेषणात्मक क्षेत्र	पहिलो पञ्चमक	दोस्रो	तेस्रो	चौथो	पाँचौ पञ्चमक
कोशी प्रदेश शहरी क्षेत्र	६०	५४	४९	४५	३८
कोशी प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	६५	६३	५९	५५	५१
मधेश प्रदेश शहरी क्षेत्र	६३	५९	६०	५५	४९
मधेश प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	६७	६१	५९	५९	५४
काठमाडौँ उपत्यका शहरी क्षेत्र	५०	४२	३६	३५	२८
बागमती प्रदेश शहरी क्षेत्र (काठमाडौँ उपत्यकाबाहेक)	५८	५७	४८	४४	३७
बागमती प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	६५	६४	६२	६१	५६
गण्डकी प्रदेश शहरी क्षेत्र	६१	५८	५१	४६	३६
गण्डकी प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	६५	६५	६४	६१	५६
लुम्बिनी प्रदेश शहरी क्षेत्र	५७	५४	४६	४१	३५
लुम्बिनी प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	५८	५८	५५	५१	४९
कर्णाली प्रदेश शहरी क्षेत्र	६१	५७	५७	५५	४४
कर्णाली प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	५९	६२	६०	६३	५९
सुदूरपश्चिम प्रदेश शहरी क्षेत्र	५८	५०	५१	४५	३९
सुदूरपश्चिम प्रदेश ग्रामीण क्षेत्र	५८	६१	५८	५६	५५

प्रत्येक विश्लेषणात्मक क्षेत्रमा औसत कुल खर्च बढ्दै जाँदा खाद्य खर्चको प्रतिशत घट्दै गएको देखिन्छ । खाद्य उपभोग खर्चको हिसाबले तुलनात्मकरूपमा सबैभन्दा बढी गरिब मानिने प्रथम पञ्चमक समूहमा रहेका व्यक्तिहरूको औसत खाद्य वस्तुमा भएको खर्चलाई १५ ओटा विश्लेषणात्मक क्षेत्रमा प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष उपभोगमा खर्चको अनुपातमा खाद्य उपभोग खर्चको अवस्था हेर्दा, पहिलो २० प्रतिशत जनसंख्याको लागि, काठमाडौँ उपत्यका शहरी क्षेत्र (५० प्रतिशत) बाहेक सबै क्षेत्रमा जम्मा खर्चको कम्तीमा ५७ प्रतिशत खाद्य वस्तुहरूले ओगट्छ । यसैगरी ग्रामीण क्षेत्रहरूको बीच तुलना गर्दा पाँचौँ पञ्चमक (सबैभन्दा धनी २० प्रतिशत) का व्यक्तिहरूले कुल खर्चको आधा भन्दा बढी खाद्यमा खर्च गरेको देखिन्छ । सबभन्दा धनी मानिने मध्ये खाद्यमा सबभन्दा कम हिस्सा खर्च गर्ने व्यक्तिहरू काठमाडौँ उपत्यका शहरी क्षेत्रमा रहेका छन् जसले कुल खर्चको २८ प्रतिशत मात्र खाद्य वस्तुमा खर्च गर्दछन् । यो प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रका सबभन्दा धनी व्यक्तिहरूले खर्च गर्ने भन्दा धेरै न्यून रहेको देखिन्छ ।

चित्र २: प्रतिव्यक्ति प्रति वर्ष समायोजित उपभोग खर्चमा खाद्य तथा गैर खाद्य खर्चको अनुपात (प्रतिशतमा)

यहाँ २०६६/६७ को उपभोग खर्चलाई २०७९/८० को मूल्यमा प्रस्तुत गरिएको ।

घरपरिवारको खाद्य तथा गैर खाद्य वस्तुहरूमा प्रतिव्यक्ति प्रति वर्ष उपभोग खर्च हेर्दा जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रोमा कुल उपभोग खर्चको ३८ प्रतिशत गैर खाद्य खर्च र ६२ प्रतिशत खाद्य खर्च रहेकोमा हाल गैर खाद्य खर्चमा उल्लेख्य बृद्धि भई गैर खाद्य खर्चको अंश ४७ प्रतिशत पुगेको छ । यसैगरी खाद्य खर्चको अंशमा गिरावट भई ५३ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ ।

खाद्य गरिबीको रेखा

सापेक्ष गरिबीमा रहेको समूहको पहिचान र प्रतिव्यक्ति प्रतिदिन आवश्यक किलोक्यालोरीलाई आधार मानी खाद्य गरिबीको रेखा निर्धारण गरिएको हुन्छ ।

खाद्य गरिबीको रेखा निर्धारण गर्न यस अधिका सर्वेक्षणहरूमा घरपरिवारले खाद्य खर्चमा गरेको खर्चलाई दशमक समूहमा विभाजन गरी दोस्रो देखि पाँचौँ दशमकसम्म (Second to Fifth Decile) को समूहलाई सापेक्ष गरिब समूह (Relatively Poor Group) मानिएको थियो भने यसपटकको सर्वेक्षणमा घरपरिवारको खाद्य खर्चमा भएको खर्च विश्लेषण गर्दा यस अधिको सर्वेक्षणमा चौथो दशमकमा भएको घरपरिवारको खर्च हालको पहिलो दशमकमा परेका घरपरिवारसँग बराबर हुन आएको देखिन्छ । घरपरिवारको खर्चमा भएको अत्याधिक बृद्धिले गर्दा उपभोगको प्रवृत्तिमा परिवर्तन आएको अनुमान लगाउन सकिन्छ । जसले गर्दा यसपटक दोस्रो र तेस्रो दशमक समूह (Second to Third Decile) लाई सापेक्ष गरिबीको समूह मानिएको छ । यसका अतिरिक्त जीवनस्तर सर्वेक्षण तेस्रोमा ४० ओटा खाद्य वस्तुहरू समावेश भएको थियो भने हाल उक्त खाद्यवस्तुहरूको संख्या ७७ पुगेको छ ।

कुनै व्यक्तिको आधारभूत खाद्य आवश्यकता निर्धारण गर्न सर्वप्रथम एक व्यक्तिलाई स्वस्थ र सक्रिय जीवनयापनका लागि प्रतिदिन आवश्यक पर्ने न्यूनतम क्यालोरीको हिसाव गर्नुपर्ने हुन्छ । परिवारमा रहेका बालबालिका, किशोर किशोरी, वयस्क महिला पुरुष र तिनको पेशा अनुसारको यथार्थ विवरण प्राप्त भएमा उमेर समूह र पेशा अनुसार आवश्यक औसत क्यालोरीको आधारमा हिसाव गरी प्रतिव्यक्ति प्रतिदिन आवश्यक पर्ने क्यालोरी निकाल्नुपर्ने हुन्छ । तर यस सर्वेक्षण